

Эмануіл ЮФЕ

Панцеляймон Панамарэнка: малавядомыя старонкі біяграфіі

Панцеляймон Кандратавіч Панамарэнка быў кіраўніком БССР на працягу 10 гадоў. За гады яго кіраўніцтва Беларусь зведала як светлыя (уз'яднанне БССР і Заходняй Беларусі), так і змрочныя (палітычныя рэпрэсіі, ваенныя гады) старонкі свайго гісторыі. Якую ролю адыграў П.Панамарэнка ў гісторыі Беларусі, ці ўсё вядома аб яго дзейнасці? Пра гэта расказвае аўтар артыкула.

У 2012 г. споўнілася 110 гадоў з дня нараджэння Панцеляймона Кандратавіча Панамарэнкі — вядомага грамадска-палітычнага дзеяча, кіраўніка БССР на працягу 10 гадоў — з 1938 па 1947 г. Аб гэтым чалавеку напісана даволі многа, у тым ліку публіцыстычная кніга В.Даброва «Тайны преемник вождя»¹, заметкі ў энцыклапедыях і біяграфічных даведніках, сотні газетных і часопісных артыкулаў (асобнай увагі заслугоўваюць артыкулы расійскіх гісторыкаў Г.Куманёва, В.Даброва, беларускіх даследчыкаў А.Вялікага, Э.Юфе, В.Скалабана²). Нарэшце, апублікаваны ўрыўкі з успамінаў П.Панамарэнкі і яго дзённіка³. Здаецца, што мы ведаем аб гэтым чалавеку шмат. Але гэта далёка не так.

Да нашага часу невядома, хто дакладна і па якіх прычынах рэкамендаваў Панцеляймона Кандратавіча Панамарэнку на пасаду першага сакратара ЦК КП(б)Б. Бачных падстаў для гэтага прызначэння не было. Панамарэнка ніколі да таго часу не працаваў у

БССР на партыйных і дзяржаўных пасадах (толькі некаторы час служыў у Беларускай ваеннай акрузе), не ведаў мясцовых кіраўнікоў і ўмоў працы. Таму, паводле яго ж прызнання, прызначэнне на работу ў Мінск было для яго самога вельмі нечаканым. Такім яно, дарэчы, было і для кіраўніцтва БССР.

Крокі П.Панамарэнкі на пасадах кіраўніка рэспублікі сведчаць пра тое, што Панцеляймон Кандратавіч, як і большасць савецкіх палітычных дзеячаў свайго часу, быў неадназначным чалавекам. Вышэйшым аўтарытэтам для яго быў І.Сталін, усе ўказанні і заданні якога ён імкнуўся выконваць. У той жа час па шэрагу пытанняў Панамарэнка праяўляў уласную ініцыятыву, аб чым сведчаць яго запіскі на імя І.Сталіна. Аўтару артыкула на працягу многіх гадоў працы над біяграфіяй П.К.Панамарэнкі сталі вядомы такія сюжэты з яго жыцця і дзейнасці, якія доўгі час заставаліся ў статусе «не для друку». На гэтых сюжэтах і будзе засяроджана ўвага ў дадзеным артыкуле.

ЮФЕ Эмануіл Рыгоравіч.

Прафесар кафедры паліталогіі і права Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка, доктар гістарычных навук. Нарадзіўся ў 1939 г. У 1961 г. закончыў гістарычны факультэт БДУ. Працаваў настаўнікам, выкладчыкам гісторыі, быў прарэктарам Яўрэйскага народнага ўніверсітэта (1995—1998 гг.), прафесарам кафедры эканомікі, сацыяльных навук і іўдаікі Міжнароднага гуманітарнага інстытута БДУ (1999—2004 гг.). Член Беларускага Саюза журналістаў. Аўтар больш за 1730 навуковых, навукова-папулярных і метадычных публікацый па пытаннях гісторыі і гістарыяграфіі Беларусі, гісторыі і культуры яўрэяў Беларусі, аб знакамітых ураджэнцах Беларусі, у тым ліку кніг «Советские военачальники на белорусской земле» (Мн., 1988), «Страницы истории евреев Беларуси. Краткий научно-популярный очерк» (Мн., 1996), «Иностранные евреи в Тростнецком лагере смерти» (Мн., 2000), «Белорусские евреи: трагедия и героизм» (Смоленск, 2003), «История Беларуси XVIII—XX веков. Учеб.-метод. пособие» (Мн., 2003), «Когда а зачем Гитлер и другие высшие чины нацистской Германии приезжали в СССР?» (М., 2010).

ПАНАМАРЭНКА Панцеляймон Кандратавіч — савецкі дзяржаўны і партыйны дзеяч, адзін з арганізатараў партызанскага руху і антыфашысцкага падполля на тэрыторыі Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны. Нарадзіўся 9 жніўня 1902 г. на хутары Шалкоўскі Беларэчанскага раёна Краснадарскага краю ў сялянскай сям'і. Юнаком працаваў падмайстрам у швейнай майстэрні, потым кавалём. У 1918 г. ва ўзросце 16 гадоў уступіў у Чырвоную Армію, з 1919 г. працаваў рабочым на нафтапрамыслах і чыгунцы. У 1922 г. стаў сакратаром камсамольскай ячэйкі ў станицы Нарэпаўская, а праз тры гады ўступіў у ВКП(б).

У 1927 г. П.Панамарэнка закончыў Краснадарскі рабфак, у 1932 г. — Маскоўскі інстытут інжынераў чыгуначнага транспарту. У 1932—1936 гг. служыў у Чырвонай Арміі: камандзірам батальёна ў Беларускай ваеннай акрузе, у Асобнай Чырванасцяжнай Далёкаўсходняй арміі, у Маскоўскай ваеннай акрузе. Пасля дэмабілізацыі працаваў ва Усесаюзным электратэхнічным інстытуце.

У 1937 г. Панцеляймон Панамарэнка быў запрошаны на работу ў апарат ЦК ВКП(б) — спачатку інструктарам, потым намеснікам загадчыка аддзела кіруючых партыйных органаў, які ўзначальваў Г.Малянкоў. У наступным годзе быў прызначаны на працу ў Беларусь. У 1938—1947 гг. П.К.Панамарэнка быў першым сакратаром ЦК КП(б)Б, адначасова ў 1944—1948 гг. — старшынёй СНК (з 1946 г. — Савета Міністраў) БССР.

У гады Вялікай Айчыннай вайны — член ваенных саветаў Заходняга, Цэнтральнага, Бранскага, 1-га Беларускага франтоў. У 1942—1944 гг. — начальнік Цэнтральнага штаба партызанскага руху (ЦШПР) пры Стаўцы Вярхоўнага Галоўнакамандавання. Адзін з распрацоўшчыкаў і кіраўнік аперацыі “рэйкавая вайна”.

У 1948 г. пераехаў у Маскву, па 1952 г. — сакратар ЦК ВКП(б), адначасова ў 1950—1953 гг. — міністр нарыхтовак СССР. У 1953—1954 гг. — міністр культу-

П.К.Панамарэнка. Фота 1943 г.

ры СССР, у 1954—1955 гг. — першы сакратар ЦК КП Казахстана. У сярэдзіне 1950-х гг. П.Панамарэнка быў пераведзены на дыпламатычную работу, з'яўляўся надзвычайным і паўнамоцным паслом СССР у Польшчы, Індыі і Непале, Нідэрландах, прадстаўніком СССР у Міжнародным агенцтве па атамнай энергіі (МАГАТЭ) у Вене.

Са снежня 1965 г. з'яўляўся персанальным пенсіянерам саюзнага значэння, у 1965—1978 гг. працаваў выкладчыкам Інстытута грамадскіх навук пры ЦК КПСС. Памёр у 1984 г.

Становішча П.Панамарэнкі пасля прызначэння ў Беларусь

Панцеляймон Кандратавіч Панамарэнка стаў першым сакратаром ЦК КП(б)Б 18 чэрвеня 1938 г. У гэты час у краіне ішоў перагляд персанальных спраў камуністаў, выключаных з партыі і асуджаных у 1937 г. па лжывых даносах. Рабілася гэта на падставе рашэнняў студзенскага (1938 г.) пленума ЦК ВКП(б), на якім была прынята пастанова “Об ошибках парторганизаций при исключении коммунистов из партии, о формально-бюрократическом отношении к апелляциям исключённых из ВКП(б) и о мерах по устранению этих недостатков”. Партыйныя камітэты на месцах атрымалі паўнамоцтвы правяраць матэрыялы, што знаходзіліся ў органах НКУС.

Як чалавек новы, які непасрэдна не адказваў за мінулыя палітычныя рэпрэсіі, П.Панамарэнка мог га-

варыць аб іх адкрыта. Ён садзейнічаў вызваленню многіх камуністаў, выключаных з партыі і асуджаных па лжывых даносах. Хутка паміж кіраўніком партыі П.Панамарэнкам і кіраўніком НКУС БССР А.Наседкіным (прызначаным на пасаду за месяц да П.Панамарэнкі, 22 мая 1938 г.) пачаліся рознагалоссі наконт метадаў і тактыкі барацьбы з “ворагамі народа”. Панамарэнка лічыў, што Наседкін недастаткова раіцца з ім, “пастаянна спяшаецца” і ў барацьбе з контррэвалюцыянерамі выкарыстоўвае толькі “пугу”. Сам жа ён выступаў за больш акуратны падыход да правядзення рэпрэсій.

У Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь захоўваецца дакладная запіска “Об имеющихся компрометирующих материалах на членов Союза советских писателей БССР” ад 23 кастрычніка 1938 г., падпісаная наркамам унутраных спраў БССР А.Наседкіным. У ёй узгадваліся наступныя пісьменнікі: І.Луцэвіч

(Янка Купала), К. Міцкевіч (Якуб Колас), М. Лынькоў, К. Атраховіч (Кандрат Крапіва), П. Глебка, С. Плаўнік (Змітрок Бядуля), М. Клімковіч, П. Броўка, А. Куляшоў, А. Кучар, В. Вольскі, Э. Самуйлёнак, І. Гурскі, М. Модэль, І. Фёдарай, А. Якімовіч, З. Аксельрод, Р. Мурашка⁴. У НКУС чакалі санкцыі на іх арышт, але П. Панамарэнка яе не даў. Гэта выклікала раздражненне А. Наседкіна, і ён пачаў рыхтаваць “кампрамат” на кіраўніка Кампартыі Беларусі. Аднак П. Панамарэнка ў сваю чаргу дамогся праз Г. Малянкова спачатку адклікання А. Наседкіна ў Маскву, а потым яго арышту 16 снежня 1938 г. Кіраўнік НКУС БССР быў абвінавачаны ў перагібах у барацьбе з “ворагамі народа”. 26 студзеня 1940 г. А. Наседкін быў расстраляны ў Маскве.

Тым не менш “кампрамат” на П. Панамарэнку з’явіўся ў канцы 1938 г. у выглядзе матэрыялаў допыту былога аднакурсніка П. Панамарэнкі І. Цыпорына, арыштаванага ў лістападзе 1938 г. па абвінавачванні ў трацкізме. Супрацоўнікі НКУС (памочнік наркама ўнутраных спраў БССР М. Стаяноўскі, намеснік начальніка Гомельскага абласнога ўпраўлення НКУС Р. Кашыцын) сцвярджалі на аснове паказанняў Цыпорына, што Панамарэнка ведаў аб прыналежнасці Цыпорына да трацкісцкай апазіцыі яшчэ ў 1927 г., а ў 1936 г. нібыта сустрэўся з ім у Маскве і абяцаў дапамогу ў справе аднаўлення ў партыі.

У такой сітуацыі выратаваннем для П. Панамарэнкі ад адстаўкі з пасады і магчымага арышту стала дакладная запіска ад 29 студзеня 1939 г. на імя наркама ўнутраных спраў СССР Л. Берыя, падпісаная новым наркамом унутраных спраў БССР Л. Цанавай і трэцім сакратаром ЦК КП(б) Б Н. Грэкавай. У ёй гаварылася аб тым, што Кашыцын і Стаяноўскі дапытвалі І. Цыпорына, каб атрымаць звесткі супраць П. Панамарэнкі⁵.

Сам жа П. Панамарэнка накіраваў тлумачальную запіску на імя Г. Малянкова, дадаўшы да яе копію запіскі Л. Цанавай і Н. Грэкавай на імя Л. Берыя. Ён пісаў, што супрацоўнікі НКУС вырашылі яго справакаваць. У лістападзе ён атрымаў ліст ад І. Цыпорына (выключанага ў 1935 г. з партыі за трацкісцкае выступленне яшчэ ў 1927 г.). У гэтым лісце Цыпорын прасіў П. Панамарэнку запатрабаваць і разгледзець яго справу, паколькі звароты ў камісію партыйнага кантролю не далі вынікаў. Ліст быў напісаны такім чынам, быццам І. Цыпорын з’яўляецца добрым знаёмым П. Панамарэнкі. З гэтага была зроблена выснова, што

П. Панамарэнка ведаў пра яго трацкісцкія выступленні ў 1927 г. і не выкрыў іх. Падставай для такога абвінавачвання было тое, што Панамарэнка і Цыпорын некалькі месяцаў вучыліся на рабфаку ў Краснадары (праўда, на розных курсах), а потым у сярэдзіне 1930-х гг. на працягу 3 месяцаў жылі ў адной казарме на 35—40 чалавек. Сваю тлумачальную запіску на імя Г. Малянкова Панцеляймон Кандратавіч закончыў наступнымі словамі: “Конечно, показания Цыпорина, даже в его первоначальном виде представляют чепуху — мало ли кому с кем приходилось в одном учебном заведении учиться или сталкиваться. Но ведь это было только началом. Однако далее предатели (М. Стаяноўскі і Р. Кашыцын. — Э.І.) ничего не успели сделать, так как были разоблачены”⁶.

Такім чынам, новаму наркаму НКУС БССР Л. Цанаве сумесна з трэцім сакратаром ЦК КП(б) Б Н. Грэкавай удалося папярэдзіць спробу ранейшага кіраўніцтва НКУС БССР палітычна скампраметаваць П. Панамарэнку, прадставіць яго дзеячам, які патакае трацкістам. Калі б ён быў скампраметаваны, тады быў бы адпраўлены ў адстаўку і нават арыштаваны.

П. Панамарэнка — “збіральнік беларускіх зямель”

Пік кар’еры Панцеляймона Кандратавіча прыйшоўся на верасень 1939 г. Уз’яднанне Заходняй Беларусі з БССР стала “зорным часам” кіраўніка Камуністычнай партыі рэспублікі. Ён асабіста прысутнічаў сярод салдат Чырвонай Арміі, сустрэўся з рабочымі Стоўбцаў, Баранавіч і іншых населеных пунктаў, дакладваў І. Сталіну аб захапленні насельніцтва Заходняй Беларусі ад прыходу савецкіх войскаў.

У адзін з восеньскіх дзён 1939 г., калі П. Панамарэнка знаходзіўся ў Беластоку, яму паведамілі па тэлефоне з ЦК ВКП(б), што першы сакратар ЦК Кампартыі Украіны М. С. Хрушчоў унёс свае прапановы на конт мяжы паміж Украінай і Беларуссю. Згодна ім, граніца паміж заходнімі абласцямі павінна была прайсці далёка на поўнач ад агульнапрынятай этнаграфічнай граніцы — так, што Брэст, Пружаны, Столін, Пінск, Лунінец, Кобрын, большая частка Белавежскай пушчы адыходзілі да Украіны.

Партыйнае кіраўніцтва БССР не магло пагадзіцца на такі варыянт і прыцягнула шматлікія гістарычныя матэрыялы для адстойвання сваіх пазіцый. Пачаўся перагляд архіваў П. Панамарэнкі ЦК КП(б) Б 19 лістапада

Выступленне члена
Паўнамоцнай камісіі
Народнага сходу Заходняй
Беларусі П. Пестрака на
мітынгу каля Беларускага
вакзала г. Масквы.
П. Панамарэнка стаіць
злева ад П. Пестрака.
Фота 1939 г.

1939 г. пад грыфам “Строга сакрэтна” прыняў выключна важную пастанову — “О разграничении областей и районов между БССР и УССР”. Працитуем галоўную яе частку: “1. Разграничение областей и районов между Белорусской ССР и Украинской ССР осуществить по линии границы бывших Минской и Гродненской губерний, так как анализ всех материалов (работы этнографов и историков, устанавливающие этнографические границы белорусского и украинского народов, данные русской и польской статистики о национальном составе населения Западной Белоруссии, непосредственное ознакомление с национальным составом населения на месте в настоящее время, данные, послужившие основанием к установлению в своё время границы между Украинской и Белорусской ССР) свидетельствует о том, что эта граница соответствует действительному расселению украинского и белорусского народов, которое исторически сложилось, что подтверждается общностью культуры, языка, территории, экономической жизни, единством бытовых особенностей...”⁷.

22 лістапада 1939 г., калі тэрыторыя Беларускай ССР пашырылася за кошт далучэння заходніх абласцей, П.Панамарэнка з дапамогай члена-карэспандэнта АН СССР У.І.Пічэты здолеў адстаяць перад І.Сталіным значную іх частку, якую першы сакратар ЦК Кампартыі Украіны М.Хрушчоў хацеў “прырэзаць” да Украіны. Прынятае ў кабінёце Сталіна рашэнне было аператыўна аформлена ў юрыдычным парадку. Ужо 4 снежня 1939 г. Палітбюро ЦК ВКП(б) зацвердзіла праект Указа Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР аб размежаванні абласцей паміж УССР і БССР, у аснову якога быў пакладзены беларускі варыянт граніцы.

У той жа час існуе меркаванне, што П.Панамарэнка “падарыў літоўцам Вільню”. Паспрабуем высветліць, ці было так на самай справе.

10 кастрычніка 1939 г. СССР і Літва падпісалі ў Маскве дагавор “Аб перадачы Літоўскай Рэспубліцы г. Вільнюса і Віленскай вобл. і аб узаемнай дапамозе паміж СССР і Літвой”. У дапаўненне да дагавора бакі падпісалі сакрэтны пратакол, які прадугледжваў нейтралітэт Літвы ў выпадку вайны паміж СССР і трэцімі дзяржавамі.

Беларускі даследчык С.Хоміч адзначае, што беларускі бок, які меў непасрэднае дачыненне да прадмету дагавора, не прымаў удзелу ні ў абмеркаванні яго ўмоў, ні ў перагаворах з літоўскім бокам, ні ў падпісанні дагавора. Дакументы сведчаць, што “беларуская тэма” ўзнікала ў працэсе перагавораў толькі як сродак ціску на літоўскі ўрад. Саюзнае кіраўніцтва дзейнічала такім чынам, быццам БССР не існавала і савецка-літоўскі дагавор яе ніякім чынам не тычыўся. Адзіным сведчаннем таго, што кіраўніцтва СССР памятала аб існаванні агульнай граніцы паміж Літвой і Беларуссю, было папярэджванне В.Молатава літоўскай дэлегацыі аб тым, што канчатковая граніца ў Віленскім краі павінна быць узгоднена з Беларуссю.

Для кіраўніцтва БССР савецка-літоўскі дагавор ад 10 кастрычніка 1939 г. стаў нечаканасцю. Прадстаўнікі

савецкай адміністрацыі ў Вільні ў гэты час вялі шырокую прапагандысцкую кампанію, мэтай якой было паказаць цесную сувязь горада з Беларуссю. Яны нават не ведалі, як тлумачыць новыя палітычныя абставіны⁸. Такім чынам, можна зрабіць выснову, што П.Панамарэнка абсалютна невінаваты ў перадачы Вільні Літоўскай ССР. Гэта здарылася па волі генеральнага сакратара ЦК ВКП(б) І.Сталіна.

Яшчэ адным пытаннем, на якое хацелася б знайсці адказ, з’яўляецца пытанне аб стварэнні ў 1944 г. у складзе БССР самастойнай Полацкай вобласці. Па словах П.Панамарэнкі, у жніўні 1944 г., прыкладна праз месяц пасля вызвалення Мінска ад нямецка-фашысцкіх акупантаў, яму патэлефанаваў Г.Малянкоў і паведаміў пра ўказанне аб стварэнні Полацкай вобласці. Пачуўшы ад П.Панамарэнкі, што ЦК КП(б)Б не будзе прырэзваць гэтаму, Г.Малянкоў заўважыў, што “Полоцкая область будет образована в составе РСФСР, и таким образом Полоцк и соответствующие районы отойдут из БССР в РСФСР”.

У Маскве П.Панамарэнка даведаўся, што праект пастановы аб стварэнні Полацкай вобласці ў складзе РСФСР ужо накіраваны ў Палітбюро ЦК ВКП(б). 14 жніўня 1944 г. на прыёме ў І.Сталіна Г.Малянкоў заўважыў, што П.Панамарэнка настроены супраць перадачы Полацкай вобласці ў склад РСФСР. На просьбу Сталіна абгрунтаваць сваё меркаванне П.Панамарэнка адзначыў асноўныя прычыны: першае, той факт, што Полацк з’яўляецца старажытным беларускім горадам, які на працягу ўсіх часоў быў у складзе Беларусі; па-другое, што Полацк з’яўляецца старажытным цэнтрам беларускай культуры, адкуль паходзіў Францыск Скарына і многія славутыя гістарычныя дзеячы; па-трэцяе, што беларусы, якія мужна змагаліся ў вайну, абурацца адабраннем тэрыторыі на карысць РСФСР. На гэта І.Сталін адказаў: “Хорошо. Покончим с этим вопросом. Полоцкую область надо образовывать, но в составе Белоруссии. Народ хороший и обижать его, действительно, не стоит”⁹.

У той жа час беларускі даследчык А.Вялікі ў артыкуле “П.Пономаренко: штрихи к портрету” заўважыў, што ідэя аб тым, што менавіта П.Панамарэнка “адстаяў Полацкую вобласць”, засноўваецца толькі на ўспамінах самога П.Панамарэнкі. Даследчык выказаў сумненне, што Г.Малянкоў рыхтаваў гэты праект употай ад беларускага кіраўніцтва і толькі напярэдадні сустрэчы ў Сталіна паведаміў аб гэтым П.Панамарэнку. Ён заўважыў, што пакуль не будуць знойдзены і апублікаваны архіўныя матэрыялы адносна “полацкага пытання”, успаміны П.Панамарэнкі варта разглядаць як спробу захаваць у памяці беларусаў свой вобраз “абаронцы і збіральніка” беларускіх зямель¹⁰.

У маі 2012 г. на канферэнцыі “Полацк у гісторыі і культуры Еўропы” расійскі гісторык Ю.Барысёнак паказаў на аснове рассакрэчаных дакументаў з Архіва Прэзідэнта РФ, што сітуацыя сапраўды складалася не зусім так, як яе апісваў у сваіх успамінах П.Панамарэнка. Спачатку першы сакратар ЦК КП(б)Б пад-

трымаў прапанову кіраўніцтва СССР аб утварэнні Полацкай вобласці ў складзе РСФСР і толькі потым, 4 жніўня 1944 г. на прыёме ў Сталіна выступіў суацць прапановы Г.Малянкова ў сувязі са змяненнем палітычнай сітуацыі вакол БССР. Ён падтрымаў утварэнне Полацкай вобласці, але ў складзе Савецкай Беларусі. Такім чынам, у сваіх успамінах П.Панамарэнка сапраўды сказаў толькі палову праўды аб гэтай гістарычнай падзеі — тую, якая пасавала яго вобласці "збіральніка беларускіх зямель".

Яшчэ адным малавядомым фактам у справе фарміравання граніц БССР з'яўляецца той, што ў 1945 г. П.Панамарэнка выказаў прапанову далучыць да Беларусі нанава створаную Калінінградскую вобласць. Спачатку ён сакрэтна накіраваў туды спецыялістаў з розных галін, каб яны сабралі мацыялы і вывучылі магчымыя наступствы далучэння Калінінградскай вобласці да Беларусі. На аснове пераглядання гэтых спецыялістаў была падрыхтавана запіска за подпісам П.Панамарэнкі на імя І.Сталіна. Яна была абмеркавана на пасяджэнні Палітбюро ЦК ВКП(б). Супраць прапановы па розных прычынах выказаліся Г.Маляноў, В.Молатаў, Л.Берыя, Н.Хрушчоў. І.Сталін урэшце адзначыў слушнасць аргументаў П.Панамарэнкі і сабраных беларускімі спецыялістамі матэрыялаў, аднак прапанаваў адкласці рашэнне гэтага пытання, каб не ўскладняць знешнепалітычную сітуацыю. Аднак іншага разу не прадавалася.

Такім чынам, на працягу кіраўніцтва П.Панамарэнкі ў БССР тэрыторыя рэспублікі павялічылася ў некалькі разоў. Таксама ён спрабаваў павялічыць тэрыторыю БССР за кошт Калінінградскай вобласці.

Абараназдольнасць БССР напярэдадні Вялікай Айчыннай вайны

Як кіраўнік Кампартыі Беларусі П.Панамарэнка павінен быў выконваць рашэнні Палітбюро ЦК ВКП(б) і ЦК СССР, указанні кіраўніка дзяржавы І.Сталіна па абаронных умяцаннях абараназдольнасці краіны. Як член Ваеннага савета спачатку Беларускай асобай ваеннай акругі, а затым Заходняй асобай ваеннай акругі П.Панамарэнка павінен быў выконваць указанні народнага камісара абароны СССР С.Цімафіява. У той жа час па шэрагу пытанняў ён праяўляў ініцыятыву ў справе ўмяцання абараназдольнасці краіны.

У 1940—1941 гг. у БССР праводзілася значная праца па ўмяцаннях граніцы і арганізацыі абаронных мерапрыемстваў. П.Панамарэнка пастаянна ўдаваў дакладныя запіскі на гэты конт на імя І.Сталіна. Так, у дакладнай запісцы "О состоянии укреплённых районов и необходимых мерах помощи" ад 9 чэрвеня 1941 г. ён выказваў сваю заклапочанасць нацыянальнымі "галоўнымі недахопамі": "...Несмотря на то, имеются 550 забетонированных сооружений и бетонировка новых продолжается, построено 909 соколов полевого доусиления, свою задачу на сегодняшний день укрепрайоны — как укрепрайоны — выполнить не смогут, а могут лишь служить средств-

Камандуючы Беларускай асобай ваеннай акругай М.Кавалёў і першы сакратар ЦК КП(б)Б П.Панамарэнка. Фота 1939 г.

вом усиления войск прикрытия. Причина этому та, что из 550 забетонированных сооружений вооружены только 193. Военное ведомство не снабдило пулемётными, орудийными установками, амбразурными коробками и другими средствами вооружения и оборудования..."¹².

У сувязі з гэтым П.Панамарэнка вылучыў на першы план у якасці самых тэрміновых наступных задач:

"1. Привести снабжение оборудованием и вооружение дотов в соответствие с темпами строительства. Принять все меры для доснабжения невооружённых дотов.

2. Пересоставить план снабжения стройматериалами с расчётом окончания бетона полностью к 15 сентября, взяв эти материалы за счёт любых потребителей, кроме м.б. авиации"¹³.

Такім чынам, П.Панамарэнка хацеў завяршыць галоўныя работы хоць бы да 15 верасня. Але вайна пачалася ўжо 22 чэрвеня. Да гэтага часу старая лінія абарончых збудаванняў была пакінута, а новая не была дабудавана.

Яшчэ 1 красавіка 1941 г. старшыня СНК БССР І.Былінскі і першы сакратар ЦК КП(б)Б П.Панамарэнка падпісалі разгорнутую пастанову "О мерах по обеспечению строительства аэродромов для Наркомата обороны в 1941 году". 29 красавіка бюро ЦК КП(б)Б прыняло рашэнне "О строительстве подземных убежищ", 6 мая была прынята пастанова "О мероприятиях по улучшению противовоздушной обороны в БССР". Згодна з апошняй прадугледжвалася: да 15 лістапада — закончыць будаўніцтва спецыяльных аб'ектаў проціпаветранай абароны ў Мінску і Беластоку; да 1 лістапада — пабудоваць у гэтых гарадах бамбасховішчы; да 1 кастрычніка — прыставаць пад бамбасховішчы ўсе прыдатныя падвалы; да 15 чэрвеня — закончыць будаўніцтва і абсталяванне ўсіх існуючых газасховішчаў; да 1 чэрвеня — увесці ў дзеянне ў Мінску цэнтралізаванае кіраванне светамаскіроўкай вулічнага асвятлення і апавяшчэння¹⁴. 17 мая 1941 г. бюро ЦК КП(б)Б заслухала даклад камандуючага войскамі ЗахАВА генерала Д.Паўлава аб

стане войскаў акругі і прыняло рашэнне аб паскарэнні будаўніцтва ўмацаваных раёнаў і аэрадромаў. На жаль, вышэйшае кіраўніцтва СССР, наркамата абароны СССР і Генеральнага штаба не прыслухалася да многіх прапановаў П.Панамарэнкі. Большасць з гэтых прапановаў так і засталіся на паперы.

У той жа час неабходна прызнаць, што кіраўніцтва БССР і ў першую чаргу сам П.Панамарэнка не дацанілі небяспекі ўварвання войскаў вермахта на тэрыторыю БССР. Не была належным чынам прааналізавана вялізная інфармацыя, якая пастаянна паступала да кіраўніка рэспублікі з боку наркама дзяржаўнай бяспекі БССР Л.Цанавы і разведвальнага аддзела ЗахАВА. У сваю чаргу дакладныя запіскі П.Панамарэнкі І.Сталіну, В.Молатаву, Л.Берыя і рашэнні ЦК КП(б)Б і СНК БССР насілі ў шэрагу выпадкаў запознены характар і выконваліся вельмі марудна і толькі часткова. Асабліва гэта тычыцца наладжвання проціпаветранай абароны, будаўніцтва бамбасховішчаў і тэрмінаў будаўніцтва ўмацаваных раёнаў. У выніку сталіца БССР горад Мінск аказаўся абсалютна бездапаможным 24 чэрвеня 1941 г. і ў выніку дзеяння нямецкай авіяцыі ператварыўся ў вялізнае пажарышча.

Усё гэта, несумненна, аслабляла абараназдольнасць Заходняй асобай ваеннай акругі і ўсёй краіны. І, безумоўна, немалая доля адказнасці за гэта ляжыць на першым сакратары ЦК КП(б)Б П.Панамарэнку, які адначасова з'яўляўся членам Ваеннага савета ЗахАВА.

Першыя дні вайны сталі ў біяграфіі і кар'еры П.Панамарэнкі нявызначанымі і малавядомымі для даследчыкаў. Нявызначанымі з пункту гледжання сталінскай логікі. Па-першае, гэта вельмі хуткі ад'езд кіраўніцтва рэспублікі ў Магілёў на трэці дзень вайны, здзейснены па ініцыятыве П.Панамарэнкі, які многія даследчыкі лічаць панічнымі ўцёкамі. Калі 17 мая 1941 г., г.зн. за месяц да пачатку вайны, бюро ЦК КП(б)Б зацвердзіла мабілізацыйны план на выпадак ваенных дзеянняў, распрацаваны ЦК КП(б)Б сумесна з камандаваннем ЗахАВА, то першы сакратар ЦК і член Ваеннага савета ЗахАВА павінен несці роўную адказнасць з камандаваннем Заходняга фронту, створанага на базе Заходняй асобай ваеннай акругі. Аднак вінаватымі за няўдачы першых дзён вайны зрабілі камандаванне Заходняга фронту і асабіста генерала Д.Паўлава, якога расстралілі ў канцы ліпеня 1941 г. Панамарэнка жа ацалеў. Больш за тое, некалькі пазней ён атрымаў высокае прызначэнне і па сутнасці кіраваў усёй партызанскай вайной.

Такім чынам, дзейнасць П.Панамарэнкі ў 1938—1941 гг. у многім садзейнічала ўмацаванню абараназдольнасці войскаў БАВА—ЗахАВА, БССР і СССР. У той жа час у шэрагу выпадкаў яго бяздзейнасць прывяла да аслаблення гэтай абараназдольнасці, у чым ёсць яго доля адказнасці як першага сакратара ЦК КП(б)Б і члена Ваеннага савета ЗахАВА.

Панамарэнка і палітычныя рэпрэсіі ў БССР

У 1938 г. у ЦК ВКП(б) было прынята рашэнне аб накіраванні П.Панамарэнкі ў БССР у якасці першага

сакратара ЦК КП(б)Б. У прыватнай гутарцы з І.Сталіным ён даведаўся, што яго накіроўваюць у Беларусь для “наведвання парадку”, і перш за ўсё – для спынення рэпрэсій.

Пасля ўступлення ў чэрвені 1938 г. на пасаду П.Панамарэнка зрабіў крокі для спынення “шпіёнаманіі”, якая дасягнула найвышэйшага ўздыму ў час выканання абавязкаў першага сакратара ЦК КП(б)Б А.Волкавым (жнівень 1937 — чэрвень 1938 г.). З турмаў і лагераў былі вызвалены дзясяткі людзей, асуджаных на зняволенне. Пры гэтым, аднак, ужо праз месяц пасля прыбыцця ў Беларусь, 17 ліпеня 1938 г., новы кіраўнік Кампартыі рэспублікі запрасіў санкцыю на павелічэнне колькасці рэпрэсіраваных па першай (мера пакарання — расстрэл) і другой (турма альбо лагер) катэгорыях на 2 і 3 тысячы адпаведна. Хутка ён сам пачаў прымаць актыўны ўдзел у рэпрэсіях.

З пачатку 1939 г. П.Панамарэнка ўдзельнічаў у асуджэнні адказных работнікаў НКУС рэспублікі і ЦК КП(б)Б па абвінавачваннях у парушэнні “сацыялістычнай законнасці”. Так, 25 студзеня быў арыштаваны А.Ф.Кавалёў (старшыня СНК БССР у 1937—1938 гг.). У наступным ён цудам ацалеў і пакінуў успаміны аб тых падзеях. У іх А.Кавалёў, у прыватнасці, пісаў: “...Цанава і яго пріспешнікі мечталі о продвижении по службе. Пономаренко жаждал славы. Вот и была придумана версия о крупной группе “врагов народа”, которая должна была состоять из руководящих работников Белорусской ССР... До меня были арестованы мои заместители по Совнаркому И.Г.Журавлёв, А.И.Темкин, председатель ЦИК БССР М.О.Стакун, наркомпрос В.И.Пивоваров, секретарь ЦК КП(б)Б В.Д.Потапейко. После меня арестовали второго секретаря ЦК КП(б)Б А.А.Ананьева... В конце дня (у чэрвені 1940 г. — Э.І.) был объявлен приговор. Пять или шесть человек суд (Ваенная калегія Вярхоўнага суда СССР — Э.І.) оправдал. В их числе был полностью оправдан Михаил Осипович Стакун. Ананьева, Пивоварова, Потапейко и других суд признал виновными и приговорил к разным срокам заключения... А что же случилось с теми, кого суд оправдал? Увы, и их радость оказалась лишь мимолётной. Цанава и Пономаренко опротестовали судебное решение Военной Коллегии... Они боялись согласиться с тем, что суд оправдал людей, оказавшихся осуждёнными по их воле...”¹⁵.

Сапраўды, цэлы шэраг дакументаў, якія захоўваюцца ў Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь і Цэнтральным архіве КДБ Рэспублікі Беларусь, сведчаць аб адказнасці П.Панамарэнкі за правядзенне палітычных рэпрэсій у Беларусі ў канцы 1930-х — 1940-х гг. Беларускі даследчык А.Вялікі справядліва адзначае, што подпіс П.Панамарэнкі як першага сакратара ЦК стаяў не на адным расстрэльным спісе. У той жа час ён заўважае: “Если бы, и с его (П.Панамарэнкі. — Э.І.) в том числе ведома, за кем-то ночью не приходили, то обязательно пришли бы за ним. Страх, нежелание оказаться “врагом народа”, выпадать из номенклатурной обоймы заставляли первого секретаря действовать именно так, а не иначе”¹⁶.

П.Панамарэнка
гутарыць
з групай
партызан
Віцебскай
і Магілёўскай
абласцей.
Ліпень
1942 г.

Такім чынам, калі ў другой палове 1938—пачатку 1939 г. П.Панамарэнка ініцыяваў вызваленне незаконна рэпрэсаваных людзей, то ў наступным ён ініцыяваў арышты шэрага адказных партыйных і савецкіх работнікаў, арганізатараў партызанскага руху і антыфашысцкага падполля. Менавіта па віне Панамарэнкі кіраўнікоў першага і другога складу Мінскага падпольнага гаркама партыі доўгі час лічылі здраднікамі, агентамі гестапа, а многія актыўныя падпольшчыкі былі асуджаны. Такі ж лёс напаткаў шэраг камандзіраў партызанскіх брыгад і атрадаў, звязаных з Мінскім гарадскім антыфашысцкім падполлем. Прычым у якасці аднаго з асноўных аргументаў П.Панамарэнка даводзіў той факт, што ЦК КП(б) і ён асабіста не пакідаў людзей для падпольнай работы ў Мінску.

Да таго ж, некаторыя партыйныя работнікі (В.Казлоў, І.Сацункевіч і інш.), якія знаходзіліся ў тыле ворага і не ведалі рэальнай абстаноўкі ў Мінску, дэінфарміравалі П.Панамарэнку аб дзейнасці Мінскага антыфашысцкага падполля. У выніку была падрыхтавана дырэктыва ЦШПР ад 4 лістапада 1942 г. за подпісам П.Панамарэнкі, дзе гаварылася, што нямецкая разведка арганізавала ў Мінску падстаўны цэнтр партызанскага руху. Начальнік ЦШПР забараніў партызанскім атрадам уступаць у сувязь з прадстаўнікамі якіх бы ні было арганізацый з Мінска, даваць ім звесткі аб дыслакацыі, колькасці ўзбраенняў і дзеяннях атрадаў¹⁷.

3 снежня 1942 г. у кабінёце начальніка ЦШПР П.Панамарэнкі па абвінавачванні ў здрадзе быў арыштаваны камандзір партызанскай брыгады М.М.Нікіцін. Следства па справе доўжылася паўтара гады, у выніку Н.Нікіцін быў ізаляваны на 15 гадоў¹⁸.

Праз месяц пасля арышту Н.Нікіціна, 4 снежня 1942 г., П.Панамарэнка ў лісце да намесніка наркама ўнутраных спраў СССР В.Абакумава выказаў меркаванне, што Мінскі падпольны гаркам партыі з'яўляецца падстаўной арганізацыяй для выяўлення і арыштаў партыйна-савецкага актыву. У выніку дырэктыва ад 4 лістапада і ліст ад 4 снежня катастрофічна адбі-

ліся на лёсе соцень вязняў Мінскага гета, якія ў той час збеглі з гета ў партызаны. Камандзіры атрадаў адмаўляліся прымаць уцекачоў з Мінска, а некаторых нават арыштоўвалі.

Даследчык І.Куксін адзначае, што пасля вызвалення ў 1944 г. тэрыторыі Беларусі ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў кіраўнікі Кампартыі, якія вярнуліся ў рэспубліку, шукалі ўсялякія апраўданні свайму бяздзейнасці ў пачатку вайны¹⁹. Як вынік, П.Панамарэнка разам з Л.Цанавай разгарнулі шырокую кампанію арыштаў супраць нібыта "памагатых фашыстаў". Праз дзесяцігоддзе, у 1956 г., у калектыўным лісце мінскіх падпольшчыкаў у Прэзідыум ЦК КПСС на імя М.С.Хрушчова адзначалася: "С 1944 года і асабліва пасля 1949 г. мы многа раз абражаліся в руково́дящие партийные органы – Минский обком, горком, ЦК КПБ. Однако это политически важное дело по воле П.К.Пономаренко и Л.Ф.Цанавы заглохло..."²⁰. І толькі ў 1959 г., дзякуючы намаганням гісторыкаў, тых падпольшчыкаў, якія засталіся ў жывых, а таксама шырокай грамадскай, новае кіраўніцтва ЦК КПБ (у асобе К.Мазурава і інш.) адзначыла ўклад у перамогу Мінскага партыйнага падполля²¹. Канчаткова праўда перамагла ў маі 1965 г., калі многія кіраўнікі і героі Мінскага антыфашысцкага падполля былі ўдастоены высокіх узнагарод (на жаль, большасць з іх пасмяротна).

П.Панамарэнка — магчымы пераемнік І.Сталіна на пасадзе кіраўніка ўрада СССР

Як вядома, пасля ад'езду з Беларусі ў Маскву П.Панамарэнка быў прызначаны сакратаром ЦК КПСС. Гэтую пасаду ён займаў на працягу 4 гадоў — з 1948 па 1952 г. У яго веданні знаходзіліся пытанні дзяржаўнага планавання, фінансаў, гандлю і транспарту. Аднак мала вядома, што са снежня 1952 г. да смерці 5 сакавіка 1953 г. І.Сталіна Панцеляймон Панамарэнка з'яўляўся адным з намеснікаў старшыні Савета Міністраў СССР І.Сталіна. Да таго ж ён некалькі разоў (сакавік 1941—сакавік 1946 г., чэрвень 1950—сакавік

Партызанскія камандзіры. П.Панамарэнка сядзіць у першым радзе ў цэнтры.

1951 г., красавік 1954—сакавік 1958 г.) быў членам Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР.

Такім чынам, у 1948—1953 гг. П.Панамарэнка меў магчымасць часта сустракацца з І.Сталіным. Савецкі лідар запрашаў яго да сябе, лічыў яго прадстаўніком новага пакалення ўпраўленцаў. У апошнія гады жыцця І.Сталін хацеў прызначыць П.Панамарэнку кіраўніком урада СССР. Расійскі даследчык В.Даброў у кнізе “Тайный преемник вождя” піша: “...Было очевидно, что старая партийная гвардия попросту неспособна понять необходимость изменений в стратегии развития страны, не говоря уже о попытках их теоретического осмысления... Необходимость сохранения единства, предотвращение раскола в руководстве страны также была одним из соображений, по которым вождь выдвинул на ключевой государственный пост. Пономаренко... Пономаренко по своим воззрениям находился как бы в центре этих противоборствующих группировок. Он никогда не входил в ближайшее окружение вождя, не старался угадать его мнение, чтобы вовремя подстроиться под него, не скрывая своих истинных воззрений, как это делали некоторые члены Политбюро. А это было весьма ценным качеством для преемника, подготавливаемого для самого высокого в стране поста. На всех должностях, которые он занимал — партийных, военных, хозяйственных — Пономаренко был первым лицом, главным в порученном ему деле. И к каждому делу подходил, выслушав все возможные мнения, включая и те, которые заведомо отличались от его собственного... Не всё, однако, Сталин рассчитал и учёл. И, прежде всего, силу сопротивления молодой смене со стороны своих давних соратников...”²².

Як адзначае В.Даброў, на экстранным пасяджэнні Бюро Прэзідыума ЦК КПСС 4 сакавіка 1953 г. Л.Берыя прапанаваў прызначыць на пасаду старшыні Савета Міністраў СССР Г.Малянюка. Пярэчанні ў не паступіла, хоць усе ведалі, што І.Сталін вылучаў на гэтую пасаду П.Панамарэнку, якога ў снежні 1952 г. прызначыў сваім намеснікам. На праекце пастановы

Прэзідыума ЦК аб новым прызначэнні П.Панамарэнкі стаяў 21 з 25 неабходных подпісаў, у тым ліку подпіс самога І.Сталіна. Аднак Л.Берыя і Г.Малянюка не паведамлілі аб гэтым рашэнні, а члены бюро былі дасаткова дасведчанымі, каб не пытацца пра гэта.

У доказ таго, што І.Сталін падабраў сабе як мінімум аднаго пераемніка, расійскі даследчык С.Міронін прыводзіць вытрымкі з інтэрв’ю 1981 г., узятага журналістам В.Літавым у Івана Бенядзіктава (які быў наркамам земляробства, міністрам сельскай гаспадаркі, міністрам саўгасаў СССР, намеснікам старшыні СНК РСФСР): “Сталин вскоре достойного, с его точки зрения, преемника, по крайней мере, на один из высших постов подобрал. Я имею в виду Пантелеймона Кондратьевича Пономаренко... Обладая твёрдым и самостоятельным характером, Пантелеймон Кондратьевич одновременно был коллективистом и демократом до мозга костей, умел располагать к себе, организовывать работу широкого круга людей. Сталин, видимо, учитывал и то, что Пономаренко не входил в его ближайшее окружение, имел собственную позицию и никогда не старался переложить ответственность на чужие плечи. Документ о назначении П.К. Пономаренко Председателем Совета Министров СССР был завизирован уже несколькими членами Политбюро. И только смерть Сталина помешала выполнению его воли. Став Первым секретарём ЦК, Хрущёв, который, естественно, был в курсе всего, предпринял необходимые шаги с тем, чтобы отодвинуть Пономаренко подальше — сначала в Казахстан, затем... на дипломатическую работу.”²³.

Такім чынам, ёсць сур’ёзныя падставы меркаваць, што калі б не смерць І.Сталіна, П.Панамарэнка мог стаць старшынёй Савета Міністраў СССР, г.зн. кіраўніком урада Савецкага Саюза.

Роля П.Панамарэнкі ў гісторыі Беларусі

Напрыканцы свайго жыцця П.Панамарэнка не раз гаварыў аб тым, што “палюбіў Беларусь і беларускі народ”. У першыя пасляваенныя гады ён прыкладаў

шматлікія намаганні для таго, каб хутчэй адрадізіць Беларусь і ператварыць яе ў рэспубліку з развітай прамысловасцю, сельскай гаспадаркай, навукай і культурай.

Пасля ад'езду ў 1948 г. з Мінска ў Маскву П.Панамарэнка шмат разоў наведваў Беларусь, сустракаўся не толькі з кіраўніцтвам БССР, але і з былым камандаваннем партызанскіх брыгад і атрадаў, партыйнымі дзеячамі, беларускімі гісторыкамі. Часцей за ўсё гэта адбывалася летам, напярэдадні чарговых гадавін вызвалення Беларусі ад нямецка-фашысцкіх акупантаў. Таксама ён пісаў работы па гісторыі партызанскага руху і падпольнай барацьбы ў Вялікую Айчынную вайну.

Аднак адказаць на пытанне аб тым, кім жа ўрэшце з'яўляўся П.Панамарэнка для Беларусі, даволі складана. Дыяпазон успамінаў аб ім даволі шырокі — ад захаплення да праклёну. У гэтай сувязі варта прывесці меркаванне беларускага гісторыка А.Вялікага: *"Так кем же был Пантелеймон Пономаренко в истории Беларуси? Первым секретарем ЦК Компартии? Безжалостным опричником? "Собирателем белорусских земель"? Председателем правительства? Руководителем партизанского движения? Высоким парт-аппаратчиком, по воле партии приехавшим и уехавшим из Белоруссии? Скорее, всё вместе взятое. Он был типичным представителем системы, которая находила, воспитывала и выдвигала таких людей, как он. В меру своего таланта и способностей он верой и правдой служил своей эпохе и своему времени"*²⁴.

Сапраўды, Панцеляймон Кандратавіч Панамарэнка быў чалавекам неадназначным. Ён быў здольным палітыкам, не пазбаўленым каварства, і ў той жа час вельмі кемлівай і адукаванай асобай. Яго рэзалюцыі як кіраўніка Кампартыі Беларусі на шматлікіх дакладных запісках сведчаць аб выдатных здольнасцях адразу разумець сэнс справы, аналізаваць магчымыя крокі і прымаць неабходныя рашэнні. Калі прааналізаваць акружэнне І.Сталіна ў 1948—1953 гг., то заўважна, што Панамарэнка быў бадай адным з самых адукаваных паплечнікаў савецкага лідара. Ён унёс істотны ўклад у развіццё эканомікі, навукі і культуры БССР. У той жа час да ўспамінаў самога Панцеляймона Кандратавіча і да яго многіх работ трэба адносіцца вельмі крытычна. Гэтыя публікацыі нясуць на сабе адбітак імкнення П.Панамарэнкі пакінуць аб сабе і сваёй дзейнасці выключна добрую памяць. А такой яна быць не можа, паколькі П.Панамарэнка нясе адказнасць за неабгрунтаваныя рэпрэсіі ў канцы 1930-х — 1940-я гг. і за недастатковую падрыхтаванасць БССР да Вялікай Айчынай вайны.

¹ Добров В. Тайный преемник вождя. М., 2010.

² Куманёв Г.А. П.К.Пономаренко // Куманёв Г.А. Рядом со Сталиным. Смоленск, 2001. С. 108—124; Добров В. Пономаренко: несостоявшийся преемник Сталина // Союзное государство. 2010. Спецвыпуск "65 лет победы в Великой Отечественной войне". С. 40—43; Великий А. Пономаренко. Штрихи к портрету // СБ. Беларусь сегодня. 2002, 21 декабря. С. 4; Иоффе Э.Г. Пантелеймон Кондратьевич Пономаренко // Иоффе Э.Г. От Мясникова до Малофеева. Кто руководил Беларусью. Мн., 2008. С. 99—113; Скалабан В. Извилистая фортуна Пономаренко // Родина. 2010, № 5. С. 44—46.

³ Пономаренко П. События моей жизни // Неман. 1992, № 3. С. 150—177; № 4. С. 132—158; Дневник П.К. Пономаренко // "Ты з Заходняй, я з Усходняй нашай Беларусі...". Верасень 1939 г.—1956 г.: дакументы і матэрыялы. У 2 кн. Кн. 1. Верасень 1939 г.—1941 г. / Склад.: У.І.Адамушка [і інш.]. Мн., 2009. С. 251—263.

⁴ Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (далей — НАРБ). Ф. 4п, воп. 14, спр. 1376, арк. 102—116.

⁵ Там жа. Воп. 1, спр. 14 623, арк. 4—6.

⁶ Там жа. Арк. 1—3.

⁷ Там жа. Спр. 13584, арк. 1.

⁸ Хомич С. Территория и государственные границы Беларуси в XX веке: от незавершённой этнической самоидентификации и внешнеполитического произвола к современному status quo. Мн., 2011. С. 302—304.

⁹ Куманёв Г.А. Рядом со Сталиным. Смоленск, 2001. С. 155—159.

¹⁰ Великий А. Пономаренко. Штрихи к портрету // СБ. Беларусь сегодня. 2002, 21 декабря. С. 4.

¹¹ Добров В. Пономаренко: несостоявшийся преемник Сталина. С. 42.

¹² НА РБ. Ф. 4п, воп. 21, спр. 2333, арк. 71—73.

¹³ Там жа.

¹⁴ Там жа. Ф. 4п, воп. 21, спр. 221, арк. 81.

¹⁵ Ковалёв А. Колокол мой — правда. Мн., 1989. С. 24, 45, 61, 67—68.

¹⁶ Великий А. П. Пономаренко. Штрихи к портрету // СБ. Беларусь сегодня. 2002, 21 декабря. С. 4.

¹⁷ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сб. документов. Т. 3. Кн. 2. Оборона к наступлению. М., 2003. С. 433.

¹⁸ НА РБ. Ф. 4386, воп. 2, спр. 209, арк. 2—3.

¹⁹ Куксин И. Никогда больше // СБ. Беларусь сегодня. 2011, 27 января. С. 8.

²⁰ Горком не довёл дело до конца // Вечерний Минск. 2002, 12 декабря. С. 3.

²¹ Хацкевич А. Пробивается правда полвека // Неман. 1992, № 4. С. 121—122.

²² Добров В. Тайный преемник вождя. М., 2010. С. 54—60.

²³ Миронин С.С. Сталинский порядок. М., 2007. С. 240.

²⁴ Великий А. П. Пономаренко. Штрихи к портрету // СБ. Беларусь сегодня. 2002, 21 декабря. С. 4.